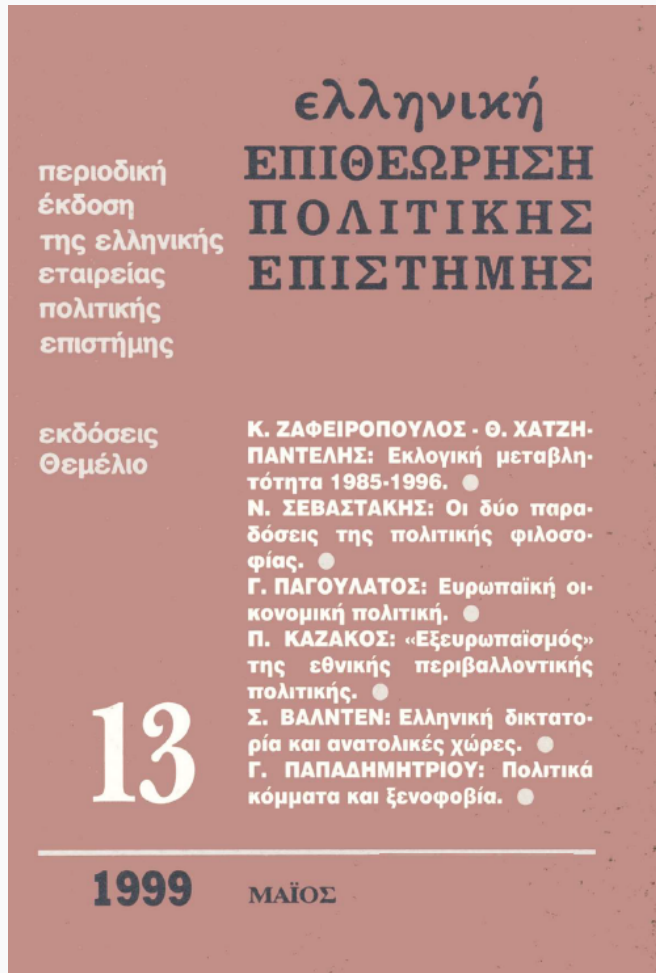

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 13 (1999)

Η ελληνική δικτατορία και οι ανατολικές χώρες (1967-1974)

Σωτήρης Βαλντέν

doi: [10.12681/hpsa.15141](https://doi.org/10.12681/hpsa.15141)

Copyright © 2017, Σωτήρης Βαλντέν

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βαλντέν Σ. (2017). Η ελληνική δικτατορία και οι ανατολικές χώρες (1967-1974). *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 13, 123-139. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15141>

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ (1967-1974)**

Ο απολογισμός των σχέσεων Ελλάδας-Ανατολικών χωρών κατά την περίοδο 1967-1974 είναι μάλλον φτωχός, παρά την ύπαρξη θεαματικών στιγμών και την πραγματοποίηση και ορισμένων βημάτων (π.χ. αποκατάσταση σχέσεων με την Αλβανία, διακήρυξη καλής γειτονίας με τη Βουλγαρία). Το βάρος των ανατολικών χωρών στις ελληνικές εξαγωγές υποδιπλασιάστηκε, και η ανάπτυξη του θεσμικού πλαισίου (πάνω από 130 συμφωνίες και πρωτόκολλα) απλώς ακολούθησε τη γενικότερη τάση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και ελάχιστα απέδωσε πρακτικά. Η ελληνική δικτατορία επιδίωξε την ανάπτυξη και προβολή των σχέσεων με τα κομμουνιστικά καθεστώτα για λόγους κυρίως προπαγανδιστικούς και, δευτερευόντως, στο πλαίσιο των στοχεύσεων της πολιτικής των ΗΠΑ στα Βαλκάνια. Τα κομμουνιστικά καθεστώτα αντιμετώπισαν την ελληνική χούντα πραγματιστικά, ενώ πολλά από αυτά δε δίστασαν να συνδράμουν και τους προπαγανδιστικούς της στόχους, επιδιώκοντας να αξιοποιήσουν τις εντάσεις με τη Δυτική Ευρώπη. Οι σχέσεις χούντας-ανατολικών χωρών ενόχλησαν έντονα τις ελληνικές αντιδικτατορικές δυνάμεις, στις οποίες κυριαρχούσαν οι κομμουνιστικές συνιστώσες. Το θέμα υπήρξε σημαντικό στην ενδοκομμουνιστική διαμάχη μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968.

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται πολιτικές και οικονομικές πτυχές των σχέσεων της δικτατορίας των συνταγματαρχών με τα τότε κομμουνιστικά καθεστώτα, με έμφαση στις σχέσεις με τους βαλκανικούς γείτονες. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το χρονικό των σχέσεων.

* Ο Σωτήρης Βαλντέν είναι Δρ. οικονομικών επιστημών. Οι απόψεις που διατυπώνονται είναι προσωπικές και δεν εκφράζουν με κανένα τρόπο την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στην οποία εργάζεται ο συγγραφέας.

** Ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα «Η δικτατορία 30 χρόνια μετά», που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα στην Αθήνα, στις 8-12 Δεκεμβρίου 1997. Το κείμενο έχει συμπληρωθεί και τροποποιηθεί ελαφρά.

Στη συνέχεια τίγονται τέσσερα θέματα που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: τα κίνητρα και η στάση της χούντας, η στάση των κομμουνιστικών καθεστώτων, ο απολογισμός των οικονομικών σχέσεων, και οι επιπτώσεις των σχέσεων αυτών στην τότε κομμουνιστική αριστερά. Το άρθρο στηρίζεται σε μια διεξοδική εργασία πάνω στο θέμα, που θα δημοσιευθεί, πιστεύω, προσεχώς.¹

1. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ²

Από τη σκοπιά των σχέσεων με τις ανατολικές χώρες, η περίοδος της δικτατορίας στην Ελλάδα μπορεί να χωριστεί σε τρεις υποπεριόδους: (α) από το πραξικόπημα του Απριλίου 1967 ως το τέλος του 1969, (β) η διετία 1970-1971, και (γ) η περίοδος από τις αρχές του 1972 ως την κατάρρευση της δικτατορίας τον Ιούλιο 1974.

α. Η περίοδος της ψύχρανης (απ' το πραξικόπημα ως το τέλος του 1969)

Το ευρύτερο διεθνές πλαίσιο της περιόδου αυτής περιλαμβάνει τον πόλεμο στη Μέση Ανατολή, τον Ιούνιο 1967, και τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας τον Αύγουστο 1968. Η περίοδος χαρακτηρίζεται από σαφή ψύχρανη των σχέσεων της Ελλάδας με τις ανατολικές χώρες, αν και ήδη το 1969 εκδηλώνεται μια τάση προς επάνοδο στην ομαλότητα.

Το πραξικόπημα του Απριλίου 1967 επιφέρει ψύχρανη αν και

1. Η βιβλιογραφία για τις σχέσεις χούντας-ανατολικών χωρών εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Αναφορές ανευρίσκονται συχνά σε άρθρα και βιβλία που αφορούν γενικότερα στη συγκεκριμένη περίοδο. Η μελέτη που αποτελεί τη βάση για την παρούσα ανακοίνωση στηρίχτηκε, από άποψη πηγών και βιβλιογραφίας, κυρίως: (α) στην ανάλυση του σώματος των διακρατικών συμβάσεων Ελλάδας-Ανατολικών χωρών, με βάση κυρίως τα δημοσιευμένα κείμενα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως· (β) στην ανάλυση των στατιστικών εξωτερικού εμπορίου και πληρωμών· και (γ) στην αποδελτίωση μεγάλου αριθμού ελληνικών και ξένων εφημερίδων και περιοδικών εκδόσεων της εποχής, περιλαμβανομένης και της συστηματικής αποδελτίωσης των *Ελεύθερος Κόσμος*, *Ναυτεμπορική*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *Δελτίο ΕΒΕΑ*, *Δελτίο ΕΒΕΘ*, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, *Νέος Κόσμος*, *Athenes-Presse-Libre*, *Le Monde*, *Pravda*, *Izvestiya*, *Revue de politique internationale*. Στο τέλος του άρθρου παρατίθενται ορισμένα από τα έργα και άρθρα που παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

2. Το χρονικό στηρίζεται στις προαναφερθείσες πηγές (σημείωση 1). Δεν παρέπω στη συνέχεια σε καθαρά ειδησεογραφικά δημοσιεύματα του Τύπου.

όχι διακοπή των σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό. Η χούντα επιδιώκει να καθησυχάσει τα κομμουνιστικά καθεστώτα ότι οι αλλαγές στην Ελλάδα δε θα επηρεάσουν τις σχέσεις με αυτά,³ αλλά οι διώξεις των κομμουνιστών και η συχνή αναφορά των συνταγματαρχών στον «από βορράν κίνδυνο» δε συμβάλλουν στο σκοπό αυτό. Από την πλευρά τους, οι ανατολικές χώρες ασκούν πολεμική με τον προπαγανδιστικό τους μηχανισμό, ενώ «παγώνουν» σε κάποιο βαθμό και τις διακρατικές σχέσεις, περιλαμβανομένων και των αγορών τους ελληνικών αγροτικών προϊόντων.

Τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας επιδρούν αντιφατικά: πριν από την εισβολή, οι Σοβιετικοί δείχνουν ιδιαίτερη εχθρότητα στο χουντικό καθεστώς, και ιδίως σε κάποιες βαλκανικές πρωτοβουλίες του υπουργού εξωτερικών Πιπινέλη που φαίνονται ευθυγραμμισμένες με τις προσπάθειες των ΗΠΑ να «διαβρώσουν» τον αντίπαλο συνασπισμό.⁴ Μετά την εισβολή ωστόσο, οι μεν σύμμαχοι της Μόσχας χώρες μειώνουν τις πολεμικές τους σε μια προσπάθεια να βγουν αυτές από την απομόνωση, ενώ χώρες όπως η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία που είχαν αντιταχθεί στην εισβολή επιζητούν στήριξη στη Δύση, και στο πλαίσιο αυτό υιοθετούν πιο ανοικτή στάση προς την Ελλάδα. Έτσι, από το τέλος του 1968 και στη διάρκεια του 1969 υπάρχει μια αργή αλλά σαφής επιστροφή των σχέσεων χούντας-ανατολικών χωρών στην ομαλότητα. Η συμμετοχή των «σοσιαλιστικών χωρών» στους Ευρωπαϊκούς αγώνες της Αθήνας το καλοκαίρι του 1969, τη στιγμή που αρκετές δυτικοευρωπαϊκές χώρες «μποϊκοτάρουν» την εκδήλωση, είναι χαρακτηριστική των διαθέσεων των πρώτων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κατά την περίοδο αυτή οι σχέσεις με τη Γιουγκοσλαβία. Εδώ η επιδεινωση μετά το πραξικόπημα είναι πολύ σοβαρότερη, καθώς η μεν χούντα καταγγέλλει την «ευαίσθητη» συμφωνία μεθοριακής επικοινωνίας του 1959,⁵ το δε Βελιγράδι συσχετίζει το ελληνικό πραξικόπημα με αμερικανικά

3. Βλ., λ.χ., τις δηλώσεις του πρωθυπουργού της χούντας Κόλλια στον *Ελεύθερο Κόσμο* [EK] 24-5-67, αλλά και την ανακοίνωση του υπουργείου εξωτερικών σχετικά με την «καμπάνια» των ανατολικών χωρών εναντίον του καθεστώτος στον EK 21-5-67.

4. Βλ. σχετικά το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Πιπινέλη σε γεύμα που του παρέθεσε η Ένωση Ξένων Ανταποκριτών τον Απρίλιο 1968, στον EK 27-4-68.

5. Βλ. την ανακοίνωση του υπουργείου εξωτερικών στον EK 16-5-67. Για το πολυτάραχο ιστορικό της συμφωνίας αυτής, Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία. Γέννηση και εξέλιξη μιας κρίσης 1961-1962*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

σχέδια που επεκτείνονται πέρα από τη Μέση Ανατολή και στο βαλκανικό χώρο.⁶ Όμως, η επιδείνωση των πολιτικών σχέσεων δεν επηρεάζει ανάλογα και τις οικονομικές σχέσεις που συνεχίζονται περίπου ομαλά. Μετά την εισβολή στην Πράγα, και με αμερικανική μεσολάβηση, σημειώνεται μια επαναπροσέγγιση, με πρώτη εκδήλωση την έναρξη διαπραγματεύσεων για τα νερά του Αξιού.⁷

β. Τα «ανατολικά ανοίγματα» (1970-1971)

Η διετία 1970-1971 χαρακτηρίζεται από μεγάλη δημοσιότητα περί τα λεγόμενα «ανατολικά ανοίγματα» της δικτατορίας. Πίσω από τα ανοίγματα αυτά, βρίσκεται η προσπάθεια της χούντας να αντιδράσει –κυρίως στο επίπεδο των εντυπώσεων– στην αυξανόμενη απομόνωσή της από τη Δυτική Ευρώπη. Παράλληλα, τα ανοίγματα αντανακλούν τη βελτίωση του γενικότερου διεθνούς κλίματος στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης, αλλά όσον αφορά τα Βαλκάνια και τη μεγάλη κινητικότητα που παρατηρείται την περίοδο αυτή λόγω των πιέσεων της Μόσχας προς το Βουκουρέστι και το Βελιγράδι, καθώς και λόγω της δραστηριοποίησης της Κίνας στη βαλκανική σκηνή σε αντισοβιετική κατεύθυνση.

Το πλέον θεαματικό «ανατολικό άνοιγμα» πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο 1969-Ιανουάριο 1970, ταυτόχρονα με την ουσιαστική αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Το «άνοιγμα» περιέλαβε:

- Αναθέρμανση των σχέσεων με τη Μόσχα: ενεργοποίηση της συμφωνίας για την κατασκευή του ΘΗΣ Κερασινίου, με εγκαίνια παρουςία του Πατακού και του σοβιετικού πρέσβη, ανάθεση μελέτης στους Σοβιετικούς για την αξιοποίηση της τύρφης των Φιλιππων, υπογραφή εμπορικών πρωτοκόλλων με παραχώρηση δασμολογικών ποσοτώσεων στην ΕΣΣΔ βάσει ενός ανενεργού μέχρι τότε πρωτοκόλλου της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ.⁸
- Υπογραφή εμπορικής συμφωνίας σε επίπεδο επιμελητηρίων με

6. Χαρακτηριστικός είναι ο μεγάλος αριθμός σχετικών άρθρων που δημοσιεύεται κατά το 1967 στην ημεπίσημη έκδοση του Βελιγραδίου *Revue de politique internationale*.

7. Τον Δεκέμβριο 1968 συνέρχεται για πρώτη φορά από το 1964 η μικτή επιτροπή υδροοικονομίας, όπου συζητείται το θέμα του Αξιού (βλ. πρακτικά της συνάντησης στο ΦΕΚ Α 2/1970).

8. Βλ. ΦΕΚ Α 20/1970.

την Αλβανία, πρώτη τέτοια συμφωνία που τέθηκε σε ισχύ, μετά τον πόλεμο.

- Αναγγελία νέων εμπορικών διαπραγματεύσεων με αρκετές ανατολικές χώρες (Κίνα, Βουλγαρία, Ουγγαρία), καθώς και αναγγελία ίδρυσης εμπορικού γραφείου στο Ανατολικό Βερολίνο.

Στη διάρκεια των επομένων δύο ετών, παρατηρείται μια ενεργοποίηση των κρατικών προμηθειών από ανατολικές χώρες, και κυρίως η αναθέριμανση των διμερών και σε μικρότερο βαθμό των πολυμερών σχέσεων με τους βαλκανικούς γείτονες: αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων με την Αλβανία (Μάιος 1971), ανταλλαγή επισκέψεων υπουργών (ο Βούλγαρος Μπάσεφ υπήρξε ο πρώτος ξένος υπουργός εξωτερικών που επισκέφθηκε την Ελλάδα των συνταγματαρχών), υπογραφή ορισμένων οικονομικών συμφωνιών (ίδρυση μικτών διυπουργικών επιτροπών, μερικές συμφωνίες οικονομικής συνεργασίας, εμπορίου, τουρισμού κλπ., συμφωνία για μελέτη αξιοποίησης του Αξιού, κλπ.).⁹

Παρά την τεράστια δημοσιότητα που πήραν οι ενέργειες αυτές, το πρακτικό τους αντίκρυσμα υπήρξε πολύ περιορισμένο:

- Σημαντική υπήρξε κυρίως η ομαλοποίηση των σχέσεων με τα Τίρανα, που έγινε με πλήρη στήριξη της Ουάσινγκτον. Κάποια σημασία είχε και η παραπέρα θεσμοποίηση των διμερών σχέσεων με τους βαλκανικούς γείτονες, που όμως στην πραγματικότητα ήταν καθυστερημένη ευθυγράμμιση της Ελλάδας με τις γενικότερες τάσεις στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης.

- Από την άλλη πλευρά, πολλές από τις αναγγελίες δεν υλοποιήθηκαν παρά πολύ αργότερα ή ποτέ, περιλαμβανομένων και αρκετών συμφωνιών, καθώς και της ίδρυσης εμπορικής αποστολής στο Ανατολικό Βερολίνο. Η Ελλάδα καταδικάστηκε από την GATT για τις δασμολογικές παραχωρήσεις προς την ΕΣΣΔ,¹⁰ και ούτως ή άλ-

9. Συμφωνίες ίδρυσης μικτών διυπουργικών επιτροπών με τη Ρουμανία (Ιούλιος 1971, ΦΕΚ Α 157/73) και Βουλγαρία (Οκτώβριος 1971, ΦΕΚ Α 105/72). Συμφωνία οικονομικής συνεργασίας με τη Ρουμανία (Δεκέμβριος 1970, ΦΕΚ Α 360/76), συμφωνίες εμπορίου ή και πληρωμών με τη Βουλγαρία (Μάρτιος 1970, ΦΕΚ Α 147/73), και Ρουμανία (Δεκέμβριος 1970, ΦΕΚ Α 129/74), τουριστικές συμφωνίες με τη Βουλγαρία (Ιούλιος 1970, ΦΕΚ Α 226/70), Ρουμανία (Ιούλιος 1971, ΦΕΚ Α 126/72) και διαβαλκανική (Μάιος 1971, ΦΕΚ Α 113/72). Συμφωνία για την αξιοποίηση της λεκάνης του Αξιού με τη Γιουγκοσλαβία (Ιούνιος 1970, ΦΕΚ Α 126/72) και ίδρυση μικτής επιτροπής για την υδροοικονομία και την ενέργεια με τη Βουλγαρία (Ιούλιος 1971, ΦΕΚ Α 160/76).

10. Βλ. τα πρακτικά του Συμβουλίου της GATT του Δεκεμβρίου 1970 στο έγ-

λως αυτές ελάχιστα ανέκοψαν τη γενικά καθοδική πορεία του εμπορίου με τη χώρα αυτή. Τέλος, η ανταπόκριση της Αθήνας σε διάφορες ανατολικές (ρουμανικές κυρίως, αλλά και βουλγαρικές) πρωτοβουλίες για πολυμερή βαλκανική συνεργασία υπήρξε πολύ επιφυλακτική, ευθυγραμμιζόμενη με την παραδοσιακή στάση της Δύσης.

γ. Η αντιφατική περίοδος 1972-1974

Κατά την περίοδο αυτή σημειώνονται μεγάλες διακυμάνσεις στις σχέσεις με τις ανατολικές χώρες. Το ευρύτερο πλαίσιο χαρακτηρίζεται αφενός από τη βελτίωση του διεθνούς κλίματος (προετοιμασία Διάσκεψης για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη, αμερικανο-σοβιετική και αμερικανο-κινεζική προσέγγιση, συμφωνία ειρήνης για το Βιετνάμ), αφετέρου, όμως, από εντάσεις στην περιοχή της Μεσογείου (αυξημένη παρουσία Σοβιετικού στόλου, ευρω-αμερικανικές αντιθέσεις, πόλεμος Μέσης Ανατολής 1973 και πετρελαϊκή κρίση). Οι εντάσεις αυτές επιδρούν άμεσα στις εξελίξεις και στην Ελλάδα.

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1972, σημειώνεται μια απότομη ψύχρανση των σχέσεων με το σοβιετικό συνασπισμό και τη Γιουγκοσλαβία, ως συνέπεια της ανακοίνωσης για εγκατάσταση νέων αμερικανικών ναυτικών βάσεων στην Ελλάδα, αλλά και των ενεργειών της χούντας για ανατροπή του Μακαρίου.

Η επόμενη περίοδος ως την ανατροπή του Παπαδόπουλου το Νοέμβριο 1973, είναι και πάλι μια φάση ανάπτυξης των σχέσεων. Τη φορά αυτή τα ανατολικά και ιδιαίτερα τα βαλκανικά ανοίγματα του καθεστώτος δεν αντιπαρατίθενται στις σχέσεις με τη Δυτική Ευρώπη. Αντίθετα, εντάσσονται σε μια «ευρωπαϊκή προοπτική» που αποτελεί εξάλλου συστατικό στοιχείο της προσπάθειας του Παπαδόπουλου για διέξοδο μέσω «ομαλοποίησης» του καθεστώτος,¹¹ ενώ βέβαια συμβαδίζουν και με το γενικότερο διεθνές κλίμα. Στο πλαίσιο αυτό επέρχεται η αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων με την Κίνα και την Ανατολική Γερμανία, ενώ πυ-

γραφο της GATT C/M/65 της 18-12-1970, καθώς και την έκθεση της σχετικής ομάδας εργασίας, έγγραφο L/1347.

11. Πολύ χαρακτηριστικά της προσπάθειας αυτής να ενταχθούν τα βαλκανικά ανοίγματα σε μια «ευρωπαϊκή προοπτική» είναι δύο σχόλια του ΕΚ στις 15 και 18-8-1972, και τα δύο με τίτλο «Ελλάς και Βαλκάνια».

κλώνουν οι διακρατικές επαφές με όλες τις ανατολικές χώρες, ιδιαίτερα δε τις βαλκανικές. Σημειώνεται ακόμη και κάποια τροποποίηση της ελληνικής αντίθεσης στην πολυμερή βαλκανική συνεργασία, που όμως δεν έχει πρακτικά αποτελέσματα.¹² Βέβαια, από την άνοιξη του 1973, οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του καθεστώτος ολοένα και περισσότερο επισκιάζονται από τις εσωτερικές εξελίξεις (φοιτητικές κινητοποιήσεις, κίνημα του Ναυτικού, εγχείρημα Μαρχεζίνη, γεγονότα Πολυτεχνείου).

Εξαίρεση στο θερμό κλίμα που κυριαρχεί αποτελούν οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις. Ο συνδυασμός της νέας προσέγγισης Βελιγραδίου με τη Μόσχα και της αντίστοιχης επιδείνωσης των σχέσεών του με τη Δύση, των εσωτερικών διεργασιών στη γείτονα χώρα με ενίσχυση των ομοσπονδιακών χαρακτηριστικών, και, πιθανόν, και της εκτίμησης της γιουγκοσλαβικής ηγεσίας ότι μπορεί να εκμεταλλευθεί την ασθενή θέση της χούντας για προώθηση των θέσεών της, οδηγεί σε αναζωπύρωση του μακεδονικού.¹³

Σε μια περίοδο όπου η λαϊκή αντίθεση στο καθεστώς γίνεται πιο έντονη, η θερμότητα στις σχέσεις του καθεστώτος με ορισμένα κομμουνιστικά καθεστώτα γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Σημειώνονται μερικές εντυπωσιακές από την άποψη αυτή ενέργειες:

- Η υπογραφή τον Μάιο 1973 με τη Βουλγαρία μιας αρκετά σημαντικής «Διακήρυξης αρχών καλής γειτονίας, συνεννοήσεως και συνεργασίας» που περιλαμβάνει και επίκληση των δύο δικτατορικών καθεστώτων στο «σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών».¹⁴ Είναι η περίοδος της τρομοκρατίας της ΕΣΑ, μετά τα γεγονότα της Νομικής.

12. Το πλέον χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τάσης είναι το κοινό ανακοινωθέν που εκδόθηκε μετά τις συνομιλίες του υφυπουργού εξωτερικών Φ. Ανινου-Καβαλλιεράτου στο Βουκουρέστι με τον Ρουμάνο ομόλογό του, τον Νοέμβριο 1972, όπου η ελληνική πλευρά συναινεί σαφώς στη ρουμανική πρόταση για δημιουργία πολυμερούς βαλκανικού οργανισμού συνεργασίας (κείμενο στον ΕΚ 28-11-1972).

13. Η αναζωπύρωση φτάνει σε έξαρση τον Μάρτιο 1973 από αφορμή συνέντευξη Τύπου του υφυπουργού εξωτερικών Ανινου-Καβαλλιεράτου, ο οποίος δεν περιορίστηκε στην αμφισβήτηση της ύπαρξης μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα, αλλά χαρακτήρισε «τεχνητό έθνος» την ομόσπονδη ΣΔ της Μακεδονίας, πράγμα που δεν συνηθιζόταν τότε. Πάντως, φαίνεται ότι η αφορμή είχε δοθεί από ενέργειες του Βελιγραδίου που, στο πλαίσιο της ενίσχυσης του ρόλου των ομόσπονδων κρατών στην εξωτερική πολιτική, επεδίωκε να «παρεμβάλει» τα Σκόπια στις διμερείς σχέσεις με την Ελλάδα.

14. Το πλήρες κείμενο της Διακήρυξης στον ΕΚ 2-6-1973.

- Η επίσκεψη, την ίδια περίοδο, του Μακαρέζου στην Κίνα που πραγματοποιείται σε πολύ θερμή ατμόσφαιρα και συνοδεύεται από ανταλλαγή φιλοφρονήσεων μεταξύ Μάο Τσε Τουνγκ και Παπαδόπουλου σε σχετικές επιστολές.¹⁵

- Η αναγγελία της επίσκεψης το Νοέμβριο στην Αθήνα του ρουμάνου προέδρου Τσαουσέσκου. Επρόκειτο για την πρώτη επίσκεψη αρχηγού κράτους του σοβιετικού συνασπισμού στην Ελλάδα, μετά τον πόλεμο, και για την πρώτη επίσκεψη ευρωπαϊού αρχηγού κράτους (είχε προηγηθεί ο Μποκάσα) μετά το πραξικόπημα. Η επίσκεψη ματαιώθηκε τελικά από την ελληνική πλευρά επειδή συνέπεσε με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

Με το πραξικόπημα του Ιωαννίδη το Νοέμβριο 1973, ανακόπτονται οι ανατολικές και βαλκανικές πρωτοβουλίες, αν και οι σχέσεις συνεχίζονται ομαλά ως τα γεγονότα της Κύπρου. Κατά τα γεγονότα αυτά, όμως, ο σοβιετικός συνασπισμός και η Γιουγκοσλαβία (όχι όμως η Κίνα και η Αλβανία) αντιδρούν σφοδρότατα στις ενέργειες της χούντας. Τη φορά αυτή η αντίδραση υπερβαίνει τις συνήθεις προπαγανδιστικές κινήσεις, και περιλαμβάνει τη σιωπηρή αποδοχή και της τουρκικής επέμβασης στο νησί.¹⁶

2. ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Μετά τη συνοπτική αυτή αναδρομή στο χρονικό των σχέσεων, μπορεί να γίνουν ορισμένες συνολικές επισημάνσεις.

α. Τα κίνητρα και η στάση της χούντας

Η πολιτική της χούντας απέναντι στις ανατολικές χώρες φαίνεται να καθορίστηκε κυρίως από σκοπιμότητες προπαγανδιστικού χαρακτήρα για χρήση στην εσωτερική και τη διεθνή κοινή γνώμη, καθώς και από τη θέληση εξυπηρέτησης της δυτικής, βασικά της αμερικανικής πολιτικής στα Βαλκάνια.

Η χούντα είχε πλήρη συνείδηση των διαλυτικών επιπτώσεων που είχαν στην ελληνική κοινή γνώμη και ιδιαίτερα στην Αριστε-

15. Κατά την επίσκεψη υπογράφηκαν και οι πρώτες συμφωνίες με τη ΛΔ Κίνας, στους τομείς του εμπορίου, της ναυτιλίας και των αεροπορικών μεταφορών (Κείμενα στα ΦΕΚ Α 133/74, 254/74 και 350/74, αντίστοιχα).

16. Βλ. την εκτενή ειδησεογραφία για την κρίση στη *Monde* 17 ως 25/7/1974.

ρά, που ήταν και η ψυχή του αντιδικτατορικού αγώνα, οι εικόνες εγκάρδιων σχέσεων με τους ανατολικούς, και έπαιξε στο έπακρο αυτό τὸ χαρτί. Επίσης, πιθανόν και με αμερικανική παρότρυνση, επιδίωξε να προκαλέσει ανησυχίες στη Δυτική Ευρώπη, ότι αν η τελευταία την απομόνωνε, μπορούσε να στραφεί προς Ανατολάς.

Ωστόσο, καμία απολύτως κίνηση της χούντας δε μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν στο εσωτερικό της άξιες λόγου τάσεις «νασερικού» τύπου, που αντιμετώπιζαν την πραγματοποίηση τέτοιων απειλών. Το πραγματικό δίλημμα για τον Παπαδόπουλο φαίνεται να ήταν, μετά το 1971, ο ευρωπαϊκός του προσανατολισμός σε σχέση με την απόλυτη εξάρτηση από τις ΗΠΑ, καθώς φαίνεται να συνέδεσε τη μετεξέλιξη του καθεστώτος του με μια ευρωπαϊκή στροφή. Τα «ανατολικά» και βαλκανικά ανοίγματα πριν από το 1972 είχαν μια σαφή αντιευρωπαϊκή αιχμή, μετά όμως έπαψαν να την έχουν.

Η στοίχιση των ανατολικών και βαλκανικών πρωτοβουλιών της δικτατορίας με τους στόχους της αμερικανικής πολιτικής είναι σχεδόν απόλυτη. Χωρίς σχεδόν εξαίρεση, οι ενέργειές της εντάσσονται στους στόχους αυτούς. Αυτό φαίνεται να ισχύει πλήρως και στις σχέσεις με το Βελιγράδι, όπου οι περίοδοι έντασης συμπίπτουν με τις αντίστοιχες εντάσεις στις σχέσεις Βελιγραδίου-Ουάσινγκτον, ενώ αντίθετα σε άλλες συγκυρίες (ιδίως το 1971), οι εθνικές ευαισθησίες της χούντας περί το μακεδονικό ατονούν. Η ίδια ευθυγράμμιση παρατηρείται και στις σχέσεις με τα Τίρανα. Είναι γενικότερα χαρακτηριστικό της ποιότητας του χουντικού καθεστώτος (όπως εξάλλου και ευρύτερα μιας ορισμένης μεταπολεμικής εθνοκροσύνης), ότι ο ακραίος εθνικισμός και ο αντικομμουνισμός του, εύκολα παραμερίζονται στην εξωτερική πολιτική όταν το απαιτούν οι προστάτες του, κατά κανόνα πάντως όχι προς εθνική ζημία.

β. Η στάση των κομμουνιστικών καθεστώτων

Η στάση των καθεστώτων του Σοβιετικού συνασπισμού προς τη χούντα των συνταγματαρχών καθορίζεται φυσικά από το γενικότερο πλαίσιο του διπολισμού του ψυχρού πολέμου, και περιλαμβάνει τρία κύρια στοιχεία:

- Στιγμές αντιπαράθεσης, όταν η παρουσία και η δράση της χούντας φαίνεται να εξυπηρετεί την προώθηση των δυτικών θέσεων

στον ψυχρό πόλεμο. Τέτοιες στιγμές είναι: (α) η ίδια η εγκαθίδρυση της δικτατορίας που συμπίπτει περίπου και μάλλον σχετίζεται με την κρίση της Μέσης Ανατολής τον Ιούνιο 1967· (β) η απόφαση για εγκατάσταση νέων αμερικανικών βάσεων και οι μηχανορραφίες κατά του Μακαρίου το 1972· και (γ) το πραξικόπημα στην Κύπρο το 1974.

- Στιγμές προσέγγισης που υπαγορεύονται από γενικούς στόχους της Μόσχας, όπως η υπέρβαση της τσεχοσλοβακικής κρίσης το 1968-1969, η σύγκλιση της Διάσκεψης για τη Συνεργασία και την Ασφάλεια στην Ευρώπη το 1972-1973, αλλά και η απόκρουση της κινεζικής διείσδυσης στα Βαλκάνια το 1971-1973.

- Προπαγανδιστικοί στόχοι με ακροατήριο το διεθνή κομμουνισμό και τη λεγόμενη «προοδευτική διεθνή κοινή γνώμη». Φυσικά οι προπαγανδιστικοί αυτοί στόχοι εξυπηρετούνται αυτόματα στις στιγμές αντιπαράθεσης, ενώ δυσκολεύονται σε στιγμές προσέγγισης. Όμως και στις στιγμές αυτές ο σοβιετικός συνασπισμός υιοθετεί συχνά μια διπλή γλώσσα, μεταξύ άλλων και με έναν «καταμερισμό εργασίας», όπου η ΕΣΣΔ και η Ανατολική Γερμανία κρατούν κατά κανόνα (αλλά όχι πάντα) κάποιες αποστάσεις, ενώ η Βουλγαρία είναι η πλέον «ανοικτή». Η ιδιαίτερα φιλική στάση της Ρουμανίας απέναντι στη χούντα εξηγείται αντίθετα από τον αντισοβιετικό της προσανατολισμό.

Πέρα από αυτά τα βασικά στοιχεία, ο σοβιετικός συνασπισμός, με τον πραγματισμό που χαρακτηρίζει την εξωτερική του πολιτική, δε διστάζει να ανταποκριθεί σε οποιοδήποτε, ακόμη και εμφανώς προπαγανδιστικό, «άνοιγμα» της χούντας, επιδιώκοντας να αξιοποιήσει και την παραμικρή «ρωγμή» στο αντίπαλο στρατόπεδο. Σημαντικό ρόλο παίζει εδώ η (κατά βάση ορθή, για την περίοδο 1968-1972) εκτίμηση ότι το χουντικό καθεστώς έχει σταθεροποιηθεί, καθώς και η ουδέτερη στάση στις αναδυόμενες ευρωαμερικανικές αντιθέσεις. Πιο επίμαχο είναι το ζήτημα αν στη Μόσχα έτρεφαν αυταπάτες ότι η χούντα θα μπορούσε πράγματι να αυτονομηθεί από τη Δύση. Υπάρχουν ορισμένες τέτοιες ενδείξεις, περιλαμβανομένων και δημοσιευμένων αναλύσεων, που όμως δεν αποκλείεται να ήταν μέρος της παραδοσιακής «θεωρητικοποίησης» της *realpolitik*.¹⁷ Φυσικά η όλη στάση του σοβιετικού συνασπισμού

17. Παραδείγματα τέτοιων αναλύσεων, που φαίνεται να υπερεκτιμούν την οικονομική και πολιτική σημασία των ανατολικών και βαλκανικών οικονομικών ανοιγμάτων του καθεστώτος, είναι:

απέναντι στη χούντα είναι τυπικό παράδειγμα της υποχώρησης του ιδεολογικού στοιχείου στην άσκηση της εξωτερικής του πολιτικής, και της αυξανόμενης αδυναμίας και απροθυμίας του να παίξει το χαρτί της δημοκρατίας στις διεθνείς σχέσεις.

Αισθητά διαφορετική είναι η στάση της *Γιουγκοσλαβίας*. Το Βελιγράδι φοβάται την παρουσία της χούντας στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο, τόσο όταν αυτή εξυπηρετεί ψυχοπολεμικά αμερικανικά σχέδια όσο και όταν εντάσσεται στην προσέγγιση των δύο υπερδυνάμεων στη βάση κατανομής σφαιρών επιρροής. Παράλληλα, το Βελιγράδι αξιοποιεί την ασθενή διεθνή θέση της χούντας προκειμένου να προωθήσει τις θέσεις του ως προς το μακεδονικό. Οι μόνες αντίθετες στιγμές στη στάση του Βελιγραδιού είναι όταν αισθάνεται άμεση την απειλή της Μόσχας και αναζητεί δυτικά αντιστηρίγματα (μετά τα τσεχοσλοβακικά γεγονότα και το 1970-1971).

Η στάση της *Κίνας*, μετά την αποκατάσταση των σχέσεων το 1972, αντανάκλα τη γενική της γραμμή εκείνη την περίοδο, που είναι η στήριξη κάθε πράγματος που εξασθενεί τον κύριο αντίπαλο τη Μόσχα, περιλαμβανομένων και των ΗΠΑ. Έτσι, δεν εκπλήσσει η εγκαρδιότητα προς τη χούντα, και η ουσιαστική στήριξη του πραξικοπήματος στην Κύπρο. Τέλος, η στάση των *Τιράνων* υπαγορεύεται λιγότερο από αντισοβιετικές σκοπιμότητες (στο θέμα αυτό έχουν ήδη αρχίσει οι διαφορές με το Πεκίνο¹⁸) και περισσότερο από την εύλογη ανταπόκριση του Χότζα στις πρωτοβουλίες ομαλοποίησης των σχέσεων που πραγματοποιήθηκαν από τη χούντα και όχι από κοινοβουλευτικά καθεστώτα.

В. Попов, «Внешнеэкономическое положение современной Греции» [«Η κατάσταση από την άποψη των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων της σύγχρονης Ελλάδας»], σ. 244-267 στο *Ученые Записки, Московский Государственный Институт Международных Отношении (Кафедры Мировой Экономики)*, Москва 1971.

М. Балабанов, «Икономическите връзки на НР България с Балканските страни - Състояние, възможности, перспективи» [«Οι οικονομικές σχέσεις της ΛΔ Βουλγαρίας με τις βαλκανικές χώρες - κατάσταση, δυνατότητες, προοπτικές»], σ. 179-196 στο *Девети Септември и Балканите* [«Η Ενάτη Σεπτεμβρίου και τα Βαλκάνια»], Изд. на БАН, София 1974.

18. Διαφωτιστικά είναι από την άποψη αυτή τα αποσπάσματα από το πολιτικό ημερολόγιο του Ε. Χότζα, ακόμη και αν δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει ότι γράφθηκαν μεταγενέστερα (E.Hoxha, *Réflexions sur la Chine*, τόμ. 1, σ. 375-815, τόμ. 2, σ. 5-96, Editions «8 Nëntori», Τίρανα 1979).

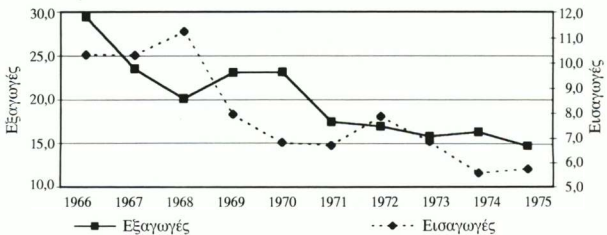
γ. Ο απολογισμός των οικονομικών σχέσεων

Όπως ήδη σημειώθηκε, η έκταση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας των συνταγματαρχών και των ανατολικών χωρών υπερβάλλονταν συστηματικά, τόσο από τη χουντική προπαγάνδα όσο και από τον δυτικό Τύπο, που εκμεταλλευόταν επίσης προπαγανδιστικά την «προσέγγιση των δύο άκρων» όταν δε συνεργούσε και στις προσπάθειες περιορισμού των δυτικοευρωπαϊκών αντιδράσεων με την προβολή του φόβητρου του «νασερισμού». Η πραγματικότητα είναι ότι, μετά από μια σύντομη ανακοπή, οι οικονομικές σχέσεις συνεχίστηκαν και αναπτύχθηκαν περίπου κανονικά, στο πλαίσιο εξάλλου ενός βελτιούμενου διεθνούς κλίματος, αλλά και ότι το ειδικό τους βάρος για την Ελλάδα μειώθηκε αισθητά στη διάρκεια της δικτατορίας. Ειδικότερα:

- Το μερίδιο των κομμουνιστικών χωρών στις ελληνικές εξαγωγές έπεσε από 29% το 1966 σε 16% το 1973-1974, και το αντίστοιχο ποσοστό στις εισαγωγές από 10% σε 6-7% (Διάγραμμα 1). Το βάρος των ανταλλαγών με τις ανατολικές χώρες στο ελληνικό ΑΕΠ πέφτει από 3,8%, σε 2,8-3,0% κατά την ίδια περίοδο, ενώ η συνολική εξωστρέφεια της χώρας αυξήθηκε αισθητά (Διάγραμμα 2). Η μεγάλη μείωση του ανατολικού μεριδίου στις εξαγωγές οφείλεται κυρίως στο ότι, κατά την περίοδο της δικτατορίας, άρχισαν να πραγματοποιούνται σημαντικές εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων (αλουμίνιο, σιδηρονικέλιο, χαλυβουργικά, κλπ.), αποτέλεσμα συνήθως των μεγάλων ξένων επενδύσεων της προηγούμενης περιό-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Μερίδιο ανατολικών χωρών στο εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας 1966-1975 (%)

δου. Τα προϊόντα αυτά (με την εξαίρεση των χαλυβουργικών) εξάγονται σχεδόν αποκλειστικά στη Δύση.

• Ενώ έχουμε αναμφισβήτητα ένα πύκνωμα τής πέραν του εμπορίου οικονομικής συνεργασίας, ιδίως με τις βαλκανικές χώρες, οι προπαγάνδες της εποχής απέφευγαν να σημειώσουν ότι επρόκειτο για –πάντα καθυστερημένη εξάλλου– προσαρμογή της Αθήνας στη γενικότερη τάση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης, καθώς και ότι υπήρχε κατά κανόνα μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις αναγγελίες και τις υπογραφές συμφωνιών, όπως και ανάμεσα στις υπογραφές, τις κυρώσεις και την υλοποίηση.

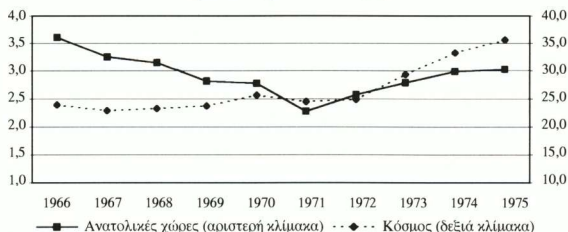
Από την άλλη πλευρά, θα αποτελούσε διαστρέβλωση της πραγματικότητας αν γινόταν λόγος για «κενό» στις οικονομικές (όπως εξάλλου και στις ευρύτερες) σχέσεις με τις ανατολικές χώρες, κατά την «παρένθεση» της δικτατορίας. Μια τέτοια εικόνα δόθηκε συχνά μετά την πτώση της χούντας, τόσο από τα ίδια τα κομμουνιστικά καθεστώτα όσα και από την ελληνική πλευρά. Αξίζει εν προκειμένω να υπενθυμισθεί ότι:

• Η Ελλάδα παρέμεινε σταθερά μία από τις δυτικές χώρες με το υψηλότερο αναλογικά εμπόριο με τις κομμουνιστικές χώρες, και με ισχυρή εξάρτηση από αυτές στις εξαγωγές πολλών ευπαθών αγροτικών προϊόντων.

• Στη διάρκεια της δικτατορίας υπογράφηκαν με ανατολικές χώρες πάνω από 130 διακρατικές συμφωνίες, πρωτόκολλα και άλλα σχετικά έγγραφα, περιλαμβανομένων εμπορικών συμφωνιών, συμ-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εσωτερικό εμπόριο (εισαγωγές+εξαγωγές) ως ποσοστό του ΑΕΠ της Ελλάδας 1966-1975 (%)

φωνιών οικονομικής συνεργασίας, ίδρυσης μικτών διυπουργικών επιτροπών, τουριστικών συμφωνιών, συμφωνιών αεροπορικών, θαλάσσιων και οδικών μεταφορών, κτηνιατρικών και προξενικών συμβάσεων, συμφωνιών για πολιτιστική και επιστημονική συνεργασία. Αποκαταστάθηκαν οι εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με την Κίνα και την Αλβανία.

- Προωθήθηκε η συνεργασία στον τομέα της υδροοικονομίας, κυρίως με τη Γιουγκοσλαβία. Διασυνδέθηκαν τα ηλεκτρικά δίκτυα με την Αλβανία, και αναβαθμίστηκε η σύνδεση με τη Γιουγκοσλαβία.
- Πραγματοποιήθηκαν σημαντικές προμήθειες κεφαλαιουχικού εξοπλισμού του Δημοσίου από ανατολικές χώρες, περιλαμβανομένων ηλεκτροπαραγωγικών σταθμών, κέντρων υπερυψηλής τάσεως, ζαχαρουργείων, σιδηροδρομικού και τηλεφωνικού υλικού. Ξεχωριστή θέση καταλαμβάνει η συμφωνία για αξιοποίηση της τύρφης των Φιλιππων, που όμως ακυρώθηκε μετά την πτώση της δικτατορίας.

δ. Οι σχέσεις χούντας-ανατολικών χωρών και οι έλληνες κομμουνιστές

Όπως είναι ευνόητο, η στάση των ανατολικών χωρών προς τη χούντα έθεσε σε δοκιμασία την παραδοσιακά φιλοσοβιετική ελληνική αριστερά, που αποτελούσε τον κορμό των ενεργών αντιδικτατορικών δυνάμεων. Η στάση των ανατολικών χωρών αποτέλεσε εξάλλου ένα σημαντικό θέμα στη ενδοκομμουνιστική διαμάχη, που οδήγησε στη διάσπαση του ΚΚΕ και στη διαμόρφωση δύο ΚΚ.

Ήδη πριν από τη διάσπαση, το γραφείο Εσωτερικού του ΚΚΕ υπό τον Μπάμπη Δρακόπουλο άσκησε έντονη εσωτερική κριτική στη χλιαρή αντίδραση των «σοσιαλιστικών χωρών» στο πραξικόπημα,¹⁹ η κριτική αυτή μάλιστα πήρε και δημόσια έκφραση σε φύλλο του παράνομου οργάνου του Πατριωτικού Μετώπου, που στη συνέχεια αποσύρθηκε.²⁰

Μετά τη διάσπαση, το ΚΚΕ (Εσωτερικού) ανέπτυξε βαθμιαία δημόσια κριτική στη στάση των ανατολικών χωρών, με αποκορύφωμα μια εκτενή Δήλωση το 1971, όπου η κριτική αυτή συστημα-

19. Γραφείο Εσωτερικού της ΚΕ του ΚΚΕ, «Υπεύθυνη Έκθεση Εσωτερικού», Αύγουστος 1967, σ. 541-571 στο Π. Δημητρίου (επιμ.), *Η Διάσπαση του ΚΚΕ, Πολιτικά Προβλήματα*, Αθήνα 1975.

20. «Απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου του Πατριωτικού Μετώπου», Οκτώβρης 1967, στην παράνομη *Νέα Ελλάδα*, αρ. φ. 11 (Παράρτημα).

τοποιείται και θεωρητικοποιείται.²¹ Το κόμμα επικρίνει αρχικά τη διατήρηση και αργότερα την ανάπτυξη των σχέσεων με τη χούντα, θεωρώντας ότι η μη σταθεροποίηση του καθεστώτος θα επέβαλλε μια πιο σκληρή στάση. Επικρίνεται επίσης η έλλειψη μετώπου κατά των δικτατορικών καθεστώτων (εννοείται φυσικά των δεξιών) στην προετοιμασία της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη, αλλά το κόμμα, σε αντίθεση με το ΚΚ Ισπανίας, δε φτάνει να υποστηρίξει τον αποκλεισμό τους από τη Διάσκεψη. Η όλη κριτική προς τις «σοσιαλιστικές χώρες» ασκείται πάντως στο πλαίσιο της αναγνώρισής τους ως επαναστατικών δυνάμεων, αλλά οι θέσεις του 1971 ασκούν μια γενικότερη κριτική στην αντίληψη της ειρηνικής συνύπαρξης ως υπόθεσης απλώς διακρατικής, ερήμην των λαών. Η κριτική αυτή θυμίζει τις κινεζικές θέσεις της δεκαετίας του '60. Πάντως, μετά το 1971, στο πλαίσιο και της έντονης εσωτερικής διαμάχης στο κόμμα αυτό, φαίνεται να επικρατούν απόψεις λιγότερο επικριτικές.²² Επίσης, το ΚΚΕ (Εσωτερικού) αποφεύγει να επικρίνει ως κόμμα, αν και σε μια περίπτωση επέκρινε διαμέσου του Πατριωτικού Μετώπου, τη στάση της Ρουμανίας, που ήταν από τις πλέον φιλικές χώρες προς τη χούντα.²³

Αντίθετη πολιτική ακολούθησε το ορθόδοξο ΚΚΕ, τόσο επί ηγεσίας Κολιγιάννη, όσο και επί ηγεσίας Φλωράκη. Αρχικά, φαίνεται να κράτησε σχετικά «χαμηλό προφίλ», αναδεικνύοντας την «αλληλεγγύη» των «σοσιαλιστικών χωρών», αποσιωπώντας τα ανοίγματα προς τη χούντα, και καταγγέλλοντας απλώς τον «αντισοβιετισμό» των «αναθεωρητών».²⁴ Από το 1972, υιοθετείται ωστόσο μια πιο επιθετική πολιτική, με δημόσια στήριξη της ανάπτυξης των σχέσεων χούντας-σοσιαλιστικών χωρών.²⁵ Η στήριξη αυτή δεν ε-

21. «Δήλωση» [του Γραφείου] της ΚΕ του ΚΚΕ (εσωτερικού), 25-5-1971, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, αρ. 11-12, Ιούνης 1971, σ. 43-51.

22. Βλ. λ.χ. το προγραμματικό κείμενο που κυκλοφόρησε το «κομματικό κέντρο εσωτερικού» και δημοσιεύθηκε στον παράνομο *Ριζοσπάστη (Μαχητή)* αρ. φ. 51, Ιούλης 1972.

23. Ανακοίνωση της αντιπροσωπείας στο εξωτερικό του Εθνικού Συμβουλίου του ΠΑΜ, *Ελεύθερη Ελλάδα* (Ρώμη), 24-6-1971. Η Ρουμανία ήταν η μόνη χώρα του Συμφώνου της Βαρσοβίας που στήριζε το ΚΚΕ (Εσωτερικού).

24. Βλ. λόγω χάρις την εισήγηση του Κ. Κολιγιάννη στην 13η Ευρεία Ολομέλεια της ΚΕ, *Νέος Κόσμος*, αρ. 3, Μάρτης 1969, σ. 32 και 42.

25. Π. Κουτούλας, «Ερωτήματα που απαιτούν απάντηση», *Νέος Κόσμος*, αρ. 6, Ιούνης 1973, σ. 17-31.

πεκτείνεται ωστόσο και στις σχέσεις Πεκίνου-χούντας, που επικρίνονται με σφοδρότητα.²⁶

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι το ζήτημα των σχέσεων των ανατολικών χωρών με την ελληνική χούντα, όπως και με τα φασιστικά καθεστώτα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, απασχόλησε και δίχασε και το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Ιδιαίτερα επικριτικό υπήρξε το ΚΚ Ισπανίας,²⁷ και, ηπιότερα, το Ιταλικό ΚΚ.²⁸ Αντίθετα, το ΚΚ Πορτογαλίας και το Γαλλικό ΚΚ στήριξαν την πολιτική της Μόσχας.²⁹ Στην περίπτωση του Γαλλικού ΚΚ, το θέμα αυτό υπήρξε ένα από τα βασικά ζητήματα στη διαμάχη που οδήγησε στη διαγραφή του ηγετικού του στελέχους Roger Garaudy, τον Φεβρουάριο 1970.³⁰

26. Π. Κουτούλας, «Ο υπερεπαναστατισμός του Πεκίνου στην πράξη (Απ' αφορμή την επίσκεψη του αντιπροέδρου της κυβέρνησης της χούντας στη ΛΔ της Κίνας)», *Νέος Κόσμος*, αρ. 7, Ιουλίου 1973, σ. 24-30.

27. Βλ. λόγω χάρι την εισήγηση του γραμματέα του κόμματος S. Carrillo στο 8ο Συνέδριο (τέλος 1972) στο *VIII Congreso del Partido Comunista de Espana*, 1972, σ. 14 καθώς και πολυάριθμες ανακοινώσεις του κόμματος και αρθρογραφία ηγετικών στελεχών του της περιόδου 1970-1973 στα παρανόμα έντυπα *Mundo Obrero* και *Nuestra Bandera*.

28. Βλ. λ.χ. την επιστολή του υπευθύνου διεθνών σχέσεων του κόμματος R. Sandri στην *Unità* 12-12-1969.

29. Βλ. τη διακήρυξη της ΚΕ του Πορτογαλικού ΚΚ, *Por uma grande campanha politica de massas*, Ιούλιος 1973, Edicoes «Avante!», 1973, καθώς και το ανώνυμο άρθρο στο όργανο του Γαλλικού ΚΚ *Humanité* 20-1-1970: «Les états socialistes doivent-ils rompre toutes relations avec les États capitalistes?».

30. R. Garaudy, *Toute la Verité*, Ed. Bernard Grasset, Παρίσι 1970, σ. 186-189.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Η Κοινή Αγορά και η Σύνοδος (1969-1972)*, Αθήνα 1979.
- ΔΙΑΚΟΥΛΑΡΑΚΟΣ, Γ., *Ελλάδα-Ανατολική Ευρώπη 1967-1987*, Α. Σάκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1989.
- ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ, ΣΠ., *Αναμνήσεις 1972-1974* (τόμ. Ζ'), εκδ. Σπ. Β. Μαρκεζίνη Α.Ε., Αθήνα 1979.
- ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΣ, Μ., *Αντίσταση και Αντιπολίτευση 1967-1974*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1975.
- ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΛΑΜΑΣ, Χ., *Διπλωματικό Τρίπτυχο*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1978.
- ΧΟΤΖΑ, Ε., *Δύο φίλοι λαοί. Από το πολιτικό ημερολόγιο κι άλλα ντοκουμέντα για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις*, εκδόσεις Πλανήτης, Αθήνα [1985].
- “ATHENIAN” [Ρ. Ρούφος], *Inside the Colonel's Greece*, Chatto & Windus, Λονδίνο 1972.
- R. CLOGG - G. YANNOPOULOS, *Greece under Military Rule*, Λονδίνο 1972.
- Деветц Септември и Балканите* [Η Ενάτη Σεπτέμβρη και τα Βαλκάνια], Изд. на БАН, София 1974.
- Greece, Spain and the Southern NATO Strategy*. us House of Representatives, Hearings before the Subcommittee on Europe of the Committee on Foreign Affairs. US Government Printing House, Ουάσινγκτον 1971.
- MEYNAUD, J., *Rapport sur l'abolition de la démocratie en Grèce*, Μόντρεαλ 1967.
- ΠΕΤΚΟΒΙΤΣ, Ρ., *Balkan, ni “bure baruta”, ni “zona mira”* [Τα Βαλκάνια, ούτε «πυριτιδαποθήκη», ούτε «ζώνη ειρήνης»], Globus, Zagreb 1978.
- «Relations between Yugoslavia and Greece 1965-1972», *Yugoslav Survey*, τχ. 1, 1973.
- SULZBERGER, C., «Greece under the Colonels», *Foreign Affairs*, Ιανουάριος 1970.